

Євген МАРЧЕНКО

СВІТОГЛЯДНА ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ЩОДО ІДЕЙ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Підвищений інтерес європейської філософії до ідей справедливості детермінований, в першу чергу, суперечливістю теоретико-праксіологічного становлення цього аспекту. З одного боку, справедливість здійснювала себе у соціальному часі й просторі як універсальна цінність, а з іншого – як «право сильного». З'ясування субстанційних основ і креативного потенціалу цієї ідеї зумовлене прагненням знайти найкращі універсальні засади розв'язання конфліктних ситуацій, пошуком оптимальних форм правління. Досягненню цієї мети може істотно посприяти виявлення логіки і закономірностей еволюціонування поглядів щодо ідеї справедливості.

Важко не погодитися з тезою, що «фокусною проблемою освіти, осмислення і засвоєння знань є подолання суперечності між розчленованістю уявлень про світ та уявленням про його цілісність. Людина повинна сприймати світ і як розчленований, і як цілісний. Це дві сторони світу, і потрібно шукати шляхи і знання обох сторін в процесі їх змін, бачити внутрішню логіку їх зв'язку» [6, 51]. Оскільки ж справедливість як резонансний етичний інтеграл перебуває в епіцентрі суспільної уваги, то вона обов'язково має бути предметом регулярних і ґрунтовних освітньо-педагогічних досліджень. Попри очевидність цієї тези, візьмемо собі в союзники ще й вислів авторитетного фахівця в соціально-педагогічній галузі: «Філософія і педагогіка є науками про людину, яка живе в суспільстві, виконує певні соціальні ролі, реалізується (або не реалізується) в ньому як особистість. Підготовка до життя – здобуття знань, формування необхідних умінь і навичок, світоглядної і моральної позиції, загальної культури тощо, тобто становлення людини як особистості – складає основний зміст педагогічної науки. Центальною є ця проблема і в філософії. Саме тут розгортається предметне поле співробітництва цих областей пізнавальної і практичної діяльності» [1, 17].

Дотепер феномен справедливості знаходив своє дослідницьке віддзеркалення переважно в навчальній і учбово-методичній літературі з етики.

Однак, з огляду на те, що його функціонально-інструментальні можливості виходять далеко за межі суто морально-етичної сфери, особливої актуальності набуває світоглядний і соціально-філософський вимір справедливості.

Протягом своєї історії людство зазнало багатьох докорінних змін соціального буття. Нерівність суспільних можливостей детермінувала формування різноманітних поглядів, що не могло не позначитися на особливостях становлення суспільного буття. Суперечливість аспекту розподілу благ часто набувала форм протиріччя між індивідуальним та суспільним, між окремими соціальними верствами, а також між різними сегментами соціуму.

Ці проблемні фактори зумовили основний масив і загальний фон соціальної несправедливості і конфліктності. Досвід історії зумовлює необхідність аналізу багатогранного феномену справедливості першочергово під кутом зору принципів і методів розв'язання конфліктних ситуацій, так чи інакше пов'язаних з проблемою розуміння соціальними суб'єктами принципів справедливості.

Існує чимало способів унормування соціальних взаємин: етичні, правові, телеологічні та інші. Та попри значну функціонально-інструментальну відмінність, всі вони базуються першочергово на спільній, фундаментальній соціально-етичній категорії – справедливості. Саме **справедливість є основним ресурсом оптимізації суспільних відносин. З огляду на цю обставину за відсутності ґрунтовних розробок тематики справедливості досягти принципового поліпшення соціальних взаємин неможливо.**

Проблема справедливості привертала увагу багатьох представників класичної та сучасної філософії. Зокрема, слово «справедливість» (dike) входило ще до словника грецьких міфів. Його значення зазнало істотних еволюційних змін – від первісного «прямий шлях» до наступних «кара» і «відплата». Спочатку справедливість мала застережливі й обмежувально-нормативні функціональні ознаки. Вона характеризувала належне відношення до правил, освячених традицією. З розпадом родового ладу уявлення про справедливість як помсту, – з одного боку, і як неухильне дотримання традиції, – з іншого, себе вичерпало. Натомість з'явилися нові уявлення про справедливість як особисту чесноту, детерміновану моральною якістю суспільного індивіда.

В європейській філософії ідея справедливості набула сучасного значення і семантичної модальності в епоху Просвітництва. Зокрема, часи боротьби буржуазії з панівними феодальними порядками породили нові аспекти як у соціально-практичному застосуванні світоглядного інструменту справедливості, так і в теоретичному тлумаченні цього поняття. Філософам Просвітництва було притаманне усвідомлення генеалогічних зв'язків справедливості не лише з природними, суспільними і державними факторами, а й також із характером міжособистісних стосунків, людським фактором в цілому.

Зокрема, у трактаті «Про гідність і розвиток наук» Френсіс Бекон зазначав, що адекватне дослідження сфери справедливості притаманне

переважно громадським та політичним діячам, які «добре розуміються на природі людського суспільства, суспільного блага, природної справедливості, знають звичаї багатьох народів, різні форми держави, а тому можуть виносити судження про закони на підставі принципів і положень як природної справедливості, так і політики» [7, 92]. Головна мета справедливості – турбота про загальне благо, а оперування адекватним змістом цього поняття в принципі може бути притаманним лише можновладцям. В есе «Про смути і заколоти» Бекон, зокрема, чітко витлумачив думку про те, що лише керівництво держави спроможне зрозуміти, *в чому полягає загальне благо*: «Нехай жоден правитель не формує своє ставлення до народного невдоволення на підставі того, наскільки воно «справедливе», інакше це означатиме приписування народові надмірної розсудливості, хоча насправді народ здебільшого не усвідомлює власного блага» [7, 93].

Сучасник Бекона Гуго Гроцій присвятив свою творчість переважно проблемам філософії права. Його основний твір – трактат «Про право війни і миру» – написано, як він сам зазначав, «на захист справедливості», якій надається значення найвишого принципу людських взаємин і якій так чи інакше підпорядковані всі етичні й правові категорії.

У Томаса Гоббса етика і політика були неподільно пов'язані. Етика розкривала сутність справедливості та її відмінність від несправедливості, політика ж і соціальна практика матеріалізували ці поняття, надавали їм соціальної плоти. У «Левіафані» Гоббс зазначав: «справедливість як дотримання угод є правилом розуму, яке забороняє робити те, що є згубним для нашого життя, а це означає, що справедливість є природним законом». Він розрізняв два види справедливості *комутативну* (яка зрівнює) та *дистрибутивну* (яка розмежовує). Перша виявляє себе в еквівалентності речей і покликана діяти переважно в сфері торгових угод; друга полягає в наділенні однаковими благами людей з однаковими заслугами.

Згідно з уявленнями Джона Локка, справедливість має подвійне генеалогічне походження. Один його бік – людська природа, сутністю якої є іманентне прагнення власності, здатність до праці й творчості, а також потреба особистої недоторканості, комфорту. Інша ж полягає у встановленні відповідних законів з метою захисту природних прагнень людини. Цю функцію він відрекомендував як «велике мистецтво керування».

Девід Юм з приводу справедливості зазначав: «Покора – це той борг, який необхідний для сплати боргу справедливості; стосунки справедливості повинні бути доповнені стосунками вірнопідданства» [5, 57]. Таким чином, Д. Юм наголошував на взаємозалежності, справедливості та інших соціальних факторів і нормативів, на їхній об'єктивній і неухильній взаємозумовленості.

Жан-Жак Руссо визнавав соціальною основою справедливості звичаєве право, яке «завжди справедливе і прагне суспільного блага». На переконання Руссо, суспільний договір є абсолютною всезагальною справедливістю. Він – продукт розуму і основа справедливості. Маючи таке походження і соціальний статус, суспільний договір не може довільно і безкарно

порушуватися. Руссо виходив з розуміння позитивної природи людини як об'єктивного першовитоку справедливості; несправедливість же, на його думку, полягає у нерівності приватної власності, посиленої і поглибленої нерівністю політичною.

Вчення Шарля Монтеск'є про «Дух законів» було спрямоване на забезпечення справедливих законів і таке ж справедливе функціонування держави. Позитивний закон передбачає об'єктивний характер справедливості і справедливих відносин. Що ж стосується справедливості, то вона передує позитивному закону, а не створюється ним. «Дух законів» визначає розумність, правомірність, законність і справедливість вимог позитивного закону. На переконання Монтеск'є, справедливість є істотним бар'єром проти свавілля в суспільному житті.

Ідеї Просвітництва свідчили про те, що розвиток теоретичних уявлень про справедливість хоча і володіє відносно самостійною внутрішньою логікою, однак в основному лише відтворює об'єктивні закономірності соціально-історичного процесу. Вся глибина і поліаспектність феномену справедливості, весь компендіум уявлень про нього був зумовлений особливостями європейського соціокультурного простору. Тому не дивно, що всі концепції справедливості епохи Просвітництва були своєрідними «адвокатами» капіталістичних відносин, яким були притаманні певні соціальні вимоги і пріоритети. Це значною мірою пояснює, чому феномен справедливості витлумачувався здебільшого в контексті відносин партнерства і співробітництва. Тут слід шукати першовитоки ідей і суспільного договору, і громадянського суспільства, і правової держави, і лібералізму.

Подальшого розвитку ідея справедливості набула в працях представників німецької класичної філософії. Зокрема, згідно з Кантом, джерелом справжньої справедливості є категоричний імператив, у абстрактній формулі якого виражена ідея людської рівності і самоцінності людської особистості, індивіда як явища. Кант вважав, що джерелом соціальних відносин є трансцендентальні ідеї розуму, які пропонують напрямки і мету діяльності розуму: апіорні максими розуму виступають регуляторами практичної сфери життєдіяльності людини відповідно до принципів і нормативів необхідного, справедливого. Об'єднання ж і здійснення на практиці регулятивних ідей розуму в усіх сферах людських відносин визначає шлях (діапазон) здійснення ідеї справедливості.

На противагу І. Канту Г. Гегель висунув ідею абсолютної моралі. Він характеризував її як тотальну цілісність морального буття, як дух народу. У межах гегелівської філософії ідеї справедливості і права розглядаються крізь призму філософії об'єктивного духу, в контексті якої визначальних ознак набувають поняття людської долі. Моральність абстрактного права Гегель розуміє таким чином, що кожній особистості притаманна правоздатність, тому «право стверджує: будь особистістю і поважай інших як особистостей». Справедливість як основа права, на переконання Гегеля, має бути закріплена у конституційному форматі: саме конституція, у якій

«розумна воля доходить до свідомості і розуміння самої себе, набуває статусу справедливості як дійсності волі» [4, 85].

Наступний напрямок – марксизм – може здатися дуже схожим за своєю логікою і стереотипністю мислення з ідеями епохи Просвітництва, однак у цьому випадку капіталістичні відносини вже піддаються нещадній критиці, а натомість роль телеологічного і аксіологічного орієнтира починають відігравати відносини комуністичні (соціалістичні). Відповідно до марксистської теорії, справедливість визначається місцем класів у історично визначеній системі виробництва, їхнім відношенням до потреб поступального розвитку суспільства. Цінностями ж марксистська теорія визнає лише те, що «відповідає інтересам робітничого класу і трудового народу, що має прогресивне значення» [2, 112].

Маркс доводив, що справедливість існує не лише в головах людей (зокрема, в теоретичних побудовах тих, хто її досліджує), а й володіє реальною історичною дійсністю, що розгортається не просто як система понять, а як особлива система відносин, у які люди вступають під тиском умов виробництва і розподілу. Відносини ж людей до цієї системи залежать від того місця, яке суб'єкти соціальних відносин посідають у системі суспільного виробництва.

Розглядаючи справедливість у контексті закону розвитку суспільно-економічних формацій, К. Маркс наголошував, що кожному конкретно-історичному відтинку притаманна власна справедливість, зміст якої детермінований економічними відносинами цієї епохи. Таким чином, у марксизмі справедливість пов'язувалася з економічним становленням і революційним перебігом суспільних перетворень. Підвищення ж соціального статусу справедливості як визначальної якості суспільних відносин, згідно з уявленнями марксизму, зумовлене підвищенням статусу суспільного буття, поза яким реалізація індивідуальних і корпоративних намірів виявляється неможливою. Більше того – **своє суспільне буття людина не може мислити, не апелюючи до ідеї справедливості, оскільки саме в ній суб'єкт знаходить спільний масштаб для виміру своїх взаємин з іншими людьми та із суспільством в цілому.**

Концепція справедливості від часів Просвітництва й до наших днів зазнала значних еволюційних перетворень. Своєрідним рубежем, який відокремив первісно прогресивний зміст буржуазних теорій справедливості XVII – початку XIX століть від подальшої глибокої кризи, вважається філософія Фрідріха Ніцше. Вона синтезувала усвідомлення внутрішньої суперечливості попередніх теорій справедливості з відвертим виявом антидемократичної природи буржуазних концепцій справедливості. Це має істотне значення з огляду на ту обставину, що соціально-філософська концепція Ніцше вплинула на переважну більшість напрямків західноєвропейської суспільної думки XX століття.

Такі цінності, як справедливість, рівність, істина та мораль Ніцше вважав ілюзорними, штучно нав'язаними світу християнством, просвітництвом та лібералізмом. Вимоги справедливості й рівності, на переко-

нання Ніцше, суперечать сутності життя, яка ґрунтується на виживанні найбільш життєздатних. Що стосується почуття справедливості, то воно суперечить могутнім інстинктам життя.

У ХХ столітті погляди на справедливість зазнали істотних світоглядних корекцій. Це було зумовлено появою та поваленням тоталітарних режимів, а також світовими війнами. Зазначені фактори наштовхнули соціально-філософську думку на поглиблене дослідження проблематики взаємин (взаємодоповнення і взаємообмеження) держави та людини, а це, в свою чергу, не могло не позначитися на формуванні нових акцентів у поглядах на справедливість.

Найбільшої популярності набули теорії ліберального змісту. Зокрема, за визначенням У. Галстона, справедливість є «володінням згідно з правом», а також «інтелігентною увагою до самого себе». Тому неупереджено сприймати вимоги інших зовсім не означає визнавати відносини рівності з ними. Справедливість «очікує від нас прийняття певної частки обмежень, яку доля нав'язала кожному з нас зокрема і людському роду в цілому» [9, 243].

На противагу цій тезі В. Кауфман вважає, що такі явища, як справедливість, провини і рівність заважають розвитку автономії особистості. Він наполягає: «Зі смертю справедливості припиняється тиранія провини, тому що за відсутності справедливості нема і провини. Сказати, що хтось винний або почуває себе винним, значить сказати, що він заслуговує покарання. А оскільки очевидно, що ніхто не заслуговує покарання, тому ніхто не винний і не мусить відчувати провину» [9, 248]. Що ж стосується віри в ретрибутивну справедливість, то вона, на переконання Кауфмана, швидко проходить, а дистрибутивна справедливість не може довго жити після смерті свого сіамського близнюка.

Неоліберальний варіант концепції справедливості був сформульований Дж. Роулзом, який наголошував, що «справедливість є головною чеснотою соціальних інститутів; так само, як істина – систем мислення» [8, 41]. Роулз загострив аспект обґрунтування принципів справедливості, які могли б слугувати загальнозначущим критерієм моральної оцінки соціальних систем. На його думку, справедливість не може бути концепцією, яка визначає всі переваги «базисної структури суспільства» як сукупності прийнятих індивідами (легітимних) правил соціальної кооперації. Вони, на переконання Роулза, забезпечують раціональні стандарти, згідно з якими оцінюються ключові аспекти базисної структури суспільства, яка окрім аспектів, оцінюваних з позиції справедливості, включає також і ті, що відповідають критеріям ефективності та волі.

Дотримуючись утилітаристського критерію корисності, Роулз стверджує, що несправедливість виникає не через нерівність як таку, а лише внаслідок нерівності, яка вигідна окремим членам суспільства. Тому «базисна структура» справедливого суспільства повинна бути вибудована таким чином, щоб виключити необґрунтовану з точки зору загальної користі нерівність, що суперечить інтересам малозабезпечених громадян. На підставі цього висновку Роулз формулює загальну концепцію соціальної спра-

ведливості, яка фактично засвідчує його розуміння суспільного ідеалу: «Всі основні соціальні блага – воля і можливості, прибуток і добробут, основи взаємоповаги і самоповаги – повинні розподілятися порівну, якщо тільки нерівний розподіл деяких з цих благ чи їх усіх не йде на користь найменш захищених» [8, 167].

Неоконсервативні критики Роулза використовували суперечності його теорії для обґрунтування власних концепцій. Зокрема, Д. Белл виходив з труднощів, пов'язаних із запропонованим Роулзом методом обґрунтування соціальної справедливості. Його критика базується на незначній корельованості теорії Роулза із соціально-політичною практикою сучасного капіталістичного суспільства. Белл також звернув увагу, що Роулз, наголосивши на необхідності забезпечення «найменш захищених громадян набором первинних благ», не конкретизував, кого саме слід віднести до цієї соціальної категорії і якими саме благами необхідно чи доцільно їх забезпечувати. Белл висловив припущення, що в межах теорії справедливості Роулза цей недолік може бути виправлений лише шляхом санкціонування свавільних адміністративних чи авторитарних рішень, а це є істотним недоліком з точки зору ефективної і демократичної соціальної структури сучасності.

Белл також наполягав на необхідності розмежування «арифметичної рівності», придатної для застосування до всіх людей, та «пропорційної рівності», що ґрунтується на розбіжностях заслуг людей перед соціумом. «Це саме те розмежування, яке я використовую як вихідний пункт в обґрунтуванні принципу «релевантних розбіжностей» як міри справедливості», – пише Белл [8, 278]. Соціально-політичний зміст цієї концепції зводиться до доведення необхідності звільнити «державу добробуту» від узятих нею на себе в період діяльності ліберальних урядів функцій часткового відшкодування резонансних виявів соціальної нерівності.

Кінець ХХ століття ознаменувався кризою ліберальної доктрини, пов'язаною із завершенням ери дешевих ресурсів і структурно-технологічною перебудовою розвинених країн. У цей час з'являється багато принципово нових соціальних, політичних, екологічних та культурних проблемних аспектів, які потребують відповідного ідейно-концептуального забезпечення. Однією з таких світоглядних течій став комунітаризм. Він характеризується широким спектром послідовників і прихильників. Зокрема, його сповідують такі американські комунітаристи, як А. Макінтайр, К. Лаш (йдеться про так званий «високий комунітаризм», що ставить за мету створення теорії трансформації суспільних відносин) і А. Етціоні («низький», або «приземлений комунітаризм», що прагне прагматичного й еволюційного вдосконалення соціальних порядків).

Пропонуючи практичні кроки для досягнення справедливості в сучасному суспільстві, Амітаї Етціоні викладає свою концепцію соціальної справедливості таким чином: люди повинні намагатися по можливості власноруч вирішувати свої проблеми. Це – перша лінія соціального захисту. Наступну лінію формують родичі й близькі. Остання за черговістю, хоча й не за важливістю лінія захисту, – суспільство в цілому як співтовариство

співтовариств, що допомагає тим своїм членам, можливості самопомоги яких, включаючи всі попередні лінії захисту, виявляються вичерпаними або критично обмеженими.

В основу комунітарних принципів покладено ідею колективізму – втім, колективізму не марксистського типу, а новітнього, в якому фактично відображені інтереси кожної спільноти, кожної соціальної групи, кожної людини. Вони можуть бути ефективними і дієздатними лише в тому випадку, якщо їх пронизуватиме ідея соціальної справедливості. В основі останньої – не лише потреба вирівнювання майнової нерівності; головне – відмова від принципу природного добору найсильніших і витіснення з громадського життя слабких.

Щоправда, поняття «сильні» та «слабкі» є доволі відносними – особливо в соціально-економічному вимірі: ті галузі й спеціалісти, які нині користуються попитом, завтра можуть виявитися маргіналами, а ті якості, що нині вважаються основними перевагами в конкурентній боротьбі, в майбутньому можуть набути ознак відвертих недоліків. Справедливість полягає в наданні кожному суб'єкту допомоги в таких обсягах, щоб той зумів ефективно використати свої здібності, відчувати себе корисним суспільству, а також отримувати від нього належну підтримку. Правдоподібно, саме такий підхід найбільш адекватно відображає можливість побудови справедливого суспільства. Не випадково в багатьох розвинених країнах комунітаризм знаходить все більше прихильників в середовищі інтелектуалів, політиків і громадських діячів.

Сучасна філософія витлумачує справедливість як один з основних принципів функціонування суспільних інститутів, а закони й інститути, що не відповідають суспільним уявленням про справедливість, повинні бути реформовані або ліквідовані. Кожній особистості має бути гарантована недоторканність, що ґрунтується саме на уявленнях про справедливість. Ще однією важливою вимогою справедливості є постулат, згідно з яким упослідженість одних індивідів не повинна бути результатом преференцій для інших. У справедливому суспільстві мають діяти свободи і права громадян, які узгоджуються із уявленням масової свідомості щодо справедливості. Вони не повинні ставати предметом політичних торгів, оскільки є фундаментальними, а відтак не підлягають жодному компромісу чи перегляду.

Підсумовуючи ідейну еволюцію європейської філософії щодо соціального феномену справедливості, маємо констатувати, що справедливість належить до переліку фундаментальних цінностей суспільного буття, а ідеал справедливості є один з найпотужніших стимулів і найбільш дієвих регуляторів суспільної життєдіяльності. Попри значну еволюцію змісту, справедливість завжди зводилася до принципу еквівалентності – певної рівноваги і відповідності між внеском суспільних індивідів у соціальне життя та їхнім соціальним становищем, між діяннями та відплатою, між працею та винагородою, між заслугами та визнанням тощо. Невідповідність у цих співвідношеннях визнавалася антиподом справедливості – несправедливістю.

Література:

1. Андрущенко В.П. Філософія як теорія і методологія розвитку освіти // Філософія освіти XXI століття: проблеми й перспективи. – К., 2000. – С.17.
2. Бербешикіна З.А. Нравственное содержание справедливости в условиях развитого социализма. – М., 1979.
3. Гринберг Л.Г., Новиков А.И. Критика современных буржуазных концепций справедливости. – Л., 1977.
4. Дробницький О.Г. Понятие морали. – М., 1974.
5. Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. Этика: Учебное пособие и практикум. – Минск, 1997.
6. Михальченко М.І. Філософія освіти і соціокультурна теорія // Філософія освіти XXI століття: проблеми й перспективи. – К., 2000. – С.51.
7. Печенев В.А. Истина и справедливость (Размышления о нравственно-философских аспектах проблемы). – М., 1989.
8. Роулз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, 1995.
9. Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. – М., 1990.

Евгений Марченко. Мировоззренческая эволюция европейской философии относительно идей справедливости

Повышенный интерес европейской философии к идее справедливости детерминирован в первую очередь противоречивостью теоретико-праксиологического становления этого аспекта. С одной стороны, справедливость реализовывала себя в социальном времени и пространстве в качестве универсальной ценности, а с другой – как «право сильного». Уяснение субстанциональных основ и креативного потенциала этой идеи обусловлено стремлением определить наилучшие универсальные основания разрешения конфликтных ситуаций, поиском оптимальных форм правления. Достижению этой цели может существенно способствовать выявление логики и закономерностей эволюционирования взглядов на идею справедливости.

Yevgen Marchenko. World Outlook Evolution of European Philosophy in Terms of Ideas on Justice

A high interest of European philosophy to the idea of social justice is determined, firstly, by controversy of theoretic and praxeological attitude of that aspect. On one hand, the justice has been realizing itself in social terms and spheres as universal value, and on the other hand, as a “right of the mighty”. Clarification of the substantial basis and creative potential of this idea is caused by the intention of finding out the best universal means of settling the conflict situations and searching the optimal forms of governing. Reaching this objectives we can discover the logic and consequences in evolution of opinions targeting at consideration of the idea of justice.